

ТИМЧИШИН А.М.

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та гуманітарних
дисциплін Відокремленого структурного
підрозділу закладу вищої освіти
(Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна»
Івано-Франківська філія)

УДК 343.98:343.148.22

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.54>

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ МЕДИЧНИХ ЗНАТЬ У РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ

У статті розглянуті питання набуття злочинною діяльністю, в умовах воєнного стану, нових та особливо небезпечних форм, реформування органів правопорядку, адаптації законодавства України до європейських стандартів. Також є актуальним вивчення слідчої та експертної практик, виявлення проблемних питань в цій сфері й розроблення шляхів їх вирішення. З'ясовано, що швидке, повне й неупереджене досудове розслідування кримінальних правопорушень неможливе без комплексного та цільового використання спеціальних знань, що є найбільш поширеним і, водночас, складним у правозастосовній діяльності органів досудового розслідування.

Дослідження обґрунтовує унікальне застосування спеціальних медичних знань у розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я осіб, розкриває особливості застосування медичного досвіду на процес розслідування даного виду кримінальних правопорушень, зокрема визначення причин смерті або травм, оцінку медичних доказів та їх роль у встановленні вини чи невинуватості. Крім того, у статті відзначається роль інтеграції медичних знань у правову систему для забезпечення ретельного та точного розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з посяганням на життя та здоров'я людини.

Практика використання спеціальних медичних знань в розслідуванні кримінальних правопорушень в умовах науково-технічного розвитку, змін законодавства і правозастосовної практики, теоретичні та практичні засади використання спеціальних знань у кримінальному процесі України набувають особливого значення та потребують комплексного дослідження. Від вирішення наявних проблем підвищення ефективності використання спеціальних знань у кримінальному процесі залежать швидкість й повнота як розслідування кримінальних правопорушень, так і подальшого судового розгляду.

Ключові слова: спеціальні медичні знання, розслідування, кримінальне правопорушення, злочин, експертиза.

Tymchyshyn A.M. The particularities of utilizing specialized medical knowledge in the investigation of crimes against life and health of individuals

The article discusses issues related to the acquisition of criminal activity, especially in times of war, new and particularly dangerous forms, reforming law enforcement agencies, and adapting Ukrainian legislation to European standards. Studying investigative and expert practices, identifying problematic issues in this field, and developing ways to address them are also relevant. It is clarified that

rapid, comprehensive, and unbiased pre-trial investigation of criminal offenses is impossible without the comprehensive and targeted use of specialized knowledge, which is the most common and, at the same time, complex in law enforcement activities of pre-trial investigation bodies.

The research substantiates the unique application of specialized medical knowledge in investigating crimes against life and health. It reveals the peculiarities of applying medical expertise in the investigation process of such criminal offenses, including determining causes of death or injury, assessing medical evidence, and its role in establishing guilt or innocence. Additionally, the article emphasizes the role of integrating medical knowledge into the legal system to ensure thorough and accurate investigations of criminal offenses related to assaults on human life and health.

The practice of using specialized medical knowledge in investigating criminal offenses in the context of scientific and technological development, changes in legislation and law enforcement practice, theoretical and practical principles of using specialized knowledge in the criminal process of Ukraine, is of particular importance and requires comprehensive research. The effectiveness of using specialized knowledge in the criminal process depends on addressing existing problems, both in the speed and completeness of investigating criminal offenses and in subsequent judicial proceedings.

***Key words:** specialized medical knowledge, investigation, criminal offense, crime, expertise.*

Постановка проблеми. Ступінь криміналізації суспільного життя, рівень злочинності, її якісні зміни зумовлюють необхідність розроблення адекватних заходів протидії з боку правоохоронних органів, а розбудова правової держави потребує приведення засобів протидії злочинності у відповідність до вимог, які висуває суспільство. Протидія небезпечним явищам у суспільстві потребує комплексного та системного підходу щодо обрання відповідних заходів соціального впливу. Важливим завданням сучасної правової науки та правоохоронної діяльності є створення правових гарантій збалансованого співвідношення інтересів особи та держави у боротьбі зі злочинністю.

Зацікавленість України у подальшій інтеграції до європейської спільноти та Європейського Союзу зокрема визначає необхідність оптимізації системи органів кримінальної юстиції та підвищення ефективності функціонування кримінального судочинства, у тому числі в частині використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень.

Швидке, повне й неупереджене досудове розслідування кримінальних правопорушень неможливе без комплексного та цільового використання спеціальних знань, що є найбільш поширеним і, водночас, складним у правозастосовній діяльності органів досудового розслідування [1]. Сам розвиток спеціальних медичних знань і використання їх можливостей у кримінальному провадженні набуває додаткової актуальності у зв'язку із значним відсотком учинених збройних кримінальних правопорушень, а також ситуацією, що виникла з початком військових дій.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Різноманітність обстановки кримінальних правопорушень, способів їх учинення, мети і мотивів, специфічність знарядь злочинних посягань на особу обумовлюють необхідність наукового дослідження та розробки правових і наукових основ використання спеціальних медичних знань в розслідуванні кримінальних протиправних діянь.

Значний внесок у дослідження такої проблеми зробили такі науковці: В. В. Арешонков, А. В. Боднар, В. С. Боднар, І. Г. Галдецька, Є. О. Даніч, Є. В. Ковалевська, К. М. Ковальов, Н. В. Копча, М. В. Кривонос, Б. В. Романюк, О. Г. Рувін, Р. Л. Степанюк, Е. Б. Сімакова-Єфремян, А. М. Таранова, М. С. Цуцкірідзе й інші вчені. Проте на сьогодні бракує

комплексних досліджень з використання спеціальних знань в галузі медицини для виявлення та розслідування кримінальних правопорушень.

Мета та завдання – окреслити окремі аспекти використання спеціальних медичних знань у розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні неможливо уявити висококваліфіковане розслідування кримінальних правопорушень без використання спеціальних знань, яке є важливим процесуальним інститутом, що установлює основні засади участі обізнаних осіб у цьому [1].

Вперше у кримінальному судочинстві почали використовувати медичні знання, про що свідчать численні джерела періоду до н. е. У Месопотамії, Стародавньому Єгипті, за законами єгипетських жерців, вагітна жінка, що вчинила вбивство, звільнялася від смертної кари. Факт її вагітності встановлювали самі жерці чи запрошували для цього лікарів, повитух або інших осіб. У зведенні законів вавилонського царя Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.) говорилось про відповідальність за помилки у лікарській практиці. В Талмуді передбачали покарання за статеві злочини і дітовбивство, вказувалось на необхідність медичних знань під час встановлення удаваної смерті, смертності пошкоджень, статевої зрілості, безпліддя, живонародженості плода [2].

У збережених пам'ятках писемності Стародавнього Риму, Стародавньої Греції та Індії є відомості щодо практичного використання медичних обстежень для допомоги суду й слідству. Наприклад, ще в 44 р. до н.е. у Стародавньому Римі під час обстеження вбитого Юлія Цезаря придворним лікарем Антістієм було встановлено, що з 23 ран, виявлених на тілі імператора, тільки одна проникла в грудну порожнину і була смертельною. Це яскравий приклад експертного мислення лікарів. На тілі отруєного римського полководця Германіка (роки життя 15 до н.е. – 19) намагалися розрізнити сліди отрути. Знаменитий лікар древнього Риму Клавдій Гален (131 – 201 рр.) знав вже різницю між легенями мертвонароджених та померлих після пологів немовлят; йому також належить книга про симуляцію хвороб та розпізнавання такої. Відомий лікар Жан Віре (він же Ганс Вейер), учень Агріппи Неттеслеймського, одним із перших повстав проти спалювання відьом на вогнищі, заперечував одержимість дияволом і визначав цей стан жінок як душевну хворобу («melancholia») [2].

У XVI–XVII століттях з'явилися перші наукові праці з судової медицини. На особливу увагу заслуговує перший посібник із судової медицини, підготовлений французьким хірургом А. Паре (1517-1590 рр.).

Він мав досвід експертної роботи, проводив судово-медичні розтини. В посібнику «Трактат про висновки лікарів і бальзамування трупів» Паре висвітлив ряд судово-медичних питань: про дослідження ран і їх судово-медичну оцінку, про насильницьку смерть, про механічну асфіксію та ін. Ним наведені також зразки судово-медичних висновків.

Останнє положення і на сьогодні лишається актуальним, оскільки погляди науковців на висновок судово-медичного експерта як джерело доказів не мають єдиної думки.

У 1621 р. вийшов другий посібник із судової медицини, написаний італійським лікарем П. Закхіасом, під назвою «Судово-медичні питання», котрий і дотепер не втратив свого значення [3].

Аналізуючи історичні надбання, можна стверджувати, що в додержавний період у зародкових формах існували елементи інституту правоохоронних органів, оскільки додержання первісних традиційних норм, різноманітних табу (заборон) було аксіомою для всіх членів роду й племені. Логічним наслідком невиконання ustalених правил поведінки було засудження та покарання винних. Такі діяння нині кваліфікують як кримінальні правопорушення. Будь-які тогочасні провини були наслідком порушення встановлених норм поведінки – звичаїв, традицій. Відповідно, захисною реакцією на ці дії був розшук винуватця та помста [4].

Власне тому застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві розпочинається з появою перших типів держави, коли почали призначати чиновників для розслідування окремих видів злочинів.

При цьому, правові постулати містили деякі рекомендації криміналістичного характеру щодо збирання, дослідження й оцінювання доказів судом, але вони мали окремий, розрізнений характер і були пов'язані з певними клятвами, випробуванням вогнем, каліченням та клеймуванням порушників закону [5, с. 221].

Застосування спеціальних знань у виявленні, розкритті, розслідуванні та запобіганні кримінальним правопорушенням – складне явище правової дійсності, процес, до якого залучені різні суб'єкти діяльності, багатоаспектне поняття, від адекватного розуміння якого, багато в чому залежить результативність виявлення, вилучення, дослідження та використання доказової інформації у кримінально-процесуальній діяльності.

Насамперед визначимо поняття «спеціальні знання у кримінальному процесі України» як наукові знання, практичні вміння та навички, які сформувалися в особи під час здобуття професійної освіти, проходження спеціальної підготовки, курсів підвищення кваліфікації, досвіду роботи тощо та які можна використати відповідно до процедурних правил кримінального процесуального закону для вирішення завдань кримінального провадження.

Водночас А. М. Таранова наголосила, що поняття «спеціальні знання» не містить у собі знань юридичних, оскільки за своїм змістом для органів дізнання, слідства й суду вони хоча і є спеціальними, але становлять основу їх професійної діяльності з правильного вирішення правових питань у період провадження досудового слідства й судового розгляду у кримінальних справах [6].

На думку М. С. Цуцкірідзе, спеціальні знання – це професійні знання, отримані в результаті навчання, а також навички, здобуті обізнаною особою у процесі практичної діяльності в різних галузях науки, техніки та інших суспільно корисних галузях людської діяльності, що використовуються разом з науково-технічними засобами при проведенні експертизи. Однак у цьому визначенні галузь використання спеціальних знань обмежується тільки проведенням експертизи [7]; О. Г. Рувін зауважує, що спеціальні знання – це не загальновідомі у судочинстві наукові, технічні і практичні знання, навички і вміння, набуті у результаті професійного навчання або роботи з визначеної спеціальності особою, яка залучається як спеціаліст чи експерт для з'ясування обставин справи чи надання висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх застосування. Крім цього, автор вважає, що юридичні знання в судочинстві складають основу професійної діяльності особи, яка здійснює досудове розслідування або правосуддя. Вони забезпечують виконання ними своїх професійних функцій і компетентне вирішення правових питань, що виникають у слідчій і судовій практиках. Тому для професійної діяльності слідчого, слідчого судді і судді юридичні знання є професійно обов'язковими [8].

Спеціальні знання, на слушну думку А. В. Боднар, є сукупністю науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють особи (спеціалісти) у межах будь-якої професії в різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла. Водночас викликає сумнів доцільність та доречність використання терміну «ремесло» у визначенні спеціальних знань, оскільки при проведенні судової експертизи спеціальні знання «у ремеслі» можуть бути затребувані вкрай рідко [9].

Наголошуючи на неправовій природі спеціальних знань, К. М. Ковальов пропонує визначити їх як неправові науково-професійні знання і навички, здобуті в результаті навчання і практичної діяльності в певній галузі, що використовуються для збирання і дослідження інформації під час розкриття і розслідування злочинів [10].

Метою застосування спеціальних знань є сприяння збиранню доказової та орієнтуючої інформації для розкриття, розслідування та запобігання злочину. На думку М. В. Кривоноса питання про цільове застосування спеціальних знань тісно пов'язані з формами їх застосування при розслідуванні злочинів. При висвітленні форм і видів використання спеціальних знань в розслідуванні злочинів виходять з аналізу норм КПК України, які визначають права й обов'язки суб'єктів, що беруть участь у проведенні тих чи інших процесуальних дій. Проте слід також враховувати мету їх застосування, а також способи реалізації [11].

Як відомо, однією із форм застосування спеціальних знань є участь спеціаліста під час проведення слідчих дій. Мета залучення спеціаліста до участі у слідчих (розшукових) дій – це розширення практичних можливостей слідчого в кваліфікованому проведенні тих чи інших слідчих дій, досягнення при цьому повного, об'єктивного і всебічного з'ясування обставин події, що розслідується, сприяння своїми професійними знаннями і навичками виявленню, фіксації та вилученню доказів. Особливістю цієї форми застосування спеціальних знань є те, що закон розрізняє два види їх участі при проведенні слідчих дій – факультативне і обов'язкове. Факультативна участь передбачає залучення спеціаліста слідчим не завжди, а тільки в тих випадках, коли це необхідно [12].

У кримінальних провадженнях проти про життя і здоров'я особи завжди потрібний спеціаліст у галузі судової медицини, а при неможливості його участі – інший лікар для огляду трупа на місці його виявлення.

Найчастіше при розслідуванні неналежного виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником виникає необхідність у використанні спеціальних медичних та фармацевтичних знань.

Спеціальні медичні знання широко використовуються у сфері кримінального судочинства. У зв'язку з цим треба мати точне уявлення про поняття «медичні знання, застосовувані в кримінальному судочинстві».

А. М. Таранова вважає, що спеціальні медичні знання, які використовуються в кримінальному судочинстві, треба розуміти сукупність знань спеціаліста, який має вищу медичну (фармацевтичну) або середню спеціальну освіту, відповідні навички і досвід роботи на посаді судово-медичного експерта, лікаря чи іншого медичного працівника, залучається у передбаченому законом процесуальному порядку органом розслідування, прокурором, судом для своєчасного, точного й повного встановлення обставин медичного (біологічного) характеру під час розслідування і судового розгляду справ [6]. На думку, І. Г. Галдецької визначення спеціальних медичних знань, які використовують в кримінальному судочинстві це знання, властиві професійній медичній діяльності, які застосовують при розслідуванні злочинів та розгляді кримінальних справ в суді з метою розкриття, розслідування злочинів і вирішення кримінальних справ у випадках і порядку, встановлених законом [2]; Є. В. Ковалевської – це знання з традиційної, наукової медицини, застосування яких є доцільним або обов'язковим для встановлення обставин медичного характеру у процесі доказування в кримінальних провадженнях, та якими володіють фахівці, що мають медичну освіту та кваліфікацію у галузі знань «охорона здоров'я», відповідну спеціальність, професійні навички та досвід роботи [3].

У визначенні виділяються характерні ознаки спеціальних медичних знань: 1) це сукупність глибоких професійних знань в галузі медицини, а також навичок з їх застосування; 2) це знання, якими володіє обмежене коло осіб, що мають відповідну теоретично-практичну медичну підготовку; 3) вони мають дійсний характер, тобто характеризують професійну медичну діяльність; 4) це знання, необхідні для всебічного, повного та об'єктивного з'ясування обставин, які входять до предмету доказування по кримінальній справі; 5) порядок їх застосування регламентований законом.

Спеціальні медичні знання мають важливе значення для доказування конкретних фактів при розслідуванні. Так, можна допитати лікаря-хірурга, який обробляв рану або провів операцію, про напрям каналу рани, його глибину, ширину і тим самим установити приблизні розміри знаряддя злочину. Такі відомості мають суттєве значення для судово-медичної експертизи, оскільки після проведеного лікування встановити їх важко [13].

Нині спеціальні медичні знання в кримінальному судочинстві застосовуються у таких формах: а) безпосереднє використання цих знань слідчим, прокурором під час розслідування злочинів; б) проведення різних видів судово-медичних експертиз; в) проведення огляду фахівцем у галузі судової медицини, окремо, в галузі медицини; г) участь лікарів-спеціалістів у галузі судової медицини, інших лікарів і середнього медичного персоналу в підготовці до провадження слідчих дій; д) участь судових медиків, інших лікарів, середнього

медичного персоналу в провадженні слідчих дій; е) консультації з медиками в питаннях, що потребують знань з різних напрямів медичної науки і практики; є) одержання письмових довідок від спеціалістів-медиків з питань, що стосуються розслідуваної події; ж) використання відомчих матеріалів бюро судово-медичної експертизи (актів огляду, біологічних, хімічних та інших досліджень), а також різної медичної документації поліклінік, лікарень для доказування; з) виконання спеціалістами-медиками на вимогу органів розслідування, прокурора й суду різних досліджень, перевірок тощо [14].

Є. В. Ковалевська висвітлює комплекс проблемних питань, що виникають при використанні спеціальних медичних знань під час досудового розслідування, зокрема, при провадженні судово-медичної експертизи.

За результатами вивчення доктринальних і нормативних джерел зміст елементів структури спеціальних медичних знань складається з: теоретичних знань із різних галузей медичної науки, отриманих спеціалістом – медичним працівником (лікарем) або судово-медичним експертом під час навчання та спеціальної підготовки; професійних навичок з відповідної лікарської спеціальності; професійного вміння з відповідної лікарської спеціальності; професійного досвіду як необхідної умови компетентності обізнаної особи [3].

Слідчі (розшукові) дії та проведення судово-медичної експертизи є основними формами використання спеціальних медичних знань. Весь процес залучення обізнаних осіб до слідчих (розшукових) дій ґрунтується на практиці слідчої діяльності. Наприклад, при проведенні такої слідчої (розшукової) дії як огляд місця події або огляд трупа, слідчо-оперативна група, яка прямує на місце скоєння злочину, звертається до місцевого бюро судово-медичних експертиз та залучає до свого складу чергового судово-медичного експерта. Якщо ми говоримо про міста, райони або сільську місцевість, де може просто не бути в наявності судово-медичного експерта, про що свідчать дані щодо неуккомплектованості штатів працівників бюро судово-медичної експертизи, слідчо-оперативна група повинна залучити до свого складу місцевого лікаря або фельдшера, який знаходиться на чергуванні в певній лікарні, поліклініці або фельдшерському пункті. У бюро судово-медичних експертиз, лікарнях, поліклініках та фельдшерських пунктах повинен бути журнал, куди залучені до складу слідчо-оперативної групи фахівці повинні заносити дані про участь в слідчих (розшукових) діях; освідування – найчастіше проводиться у районних, міських та районних у містах управліннях Національної поліції України, фахівці у галузі медицини самостійно за викликом або постановою слідчого прибувають на місце її проведення. Слідчі також можуть доставити потерпілих та підозрюваних осіб до закладу охорони здоров'я для проведення освідування, де є відповідні фахівці; слідчого експерименту та ексгумації у слідчого є вже більше часу, щоб підібрати лікаря відповідної спеціальності, або залучити судово-медичного експерта. Слідчий має достатньо часу спланувати проведення таких слідчих (розшукових) дій, тактично сформулювати послідовність всіх процесуальних дій, визначити коло питань, які необхідно поставити фахівцю. Залучення осіб, що володіють спеціальними медичними знаннями, для проведення огляду трупа пов'язаного з ексгумацією відбувається на підставі постанови прокурора, а для проведення слідчого експерименту – на підставі ухвали слідчого судді за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором. Надіслана попередньо до закладу охорони здоров'я, де працює спеціаліст – медичний працівник або до бюро судово-медичних експертиз постанова прокурора про проведення ексгумації або ухвала слідчого судді про проведення слідчого експерименту надає також таким фахівцям достатньо часу, щоб підготовувати засоби та пристрої, методи, які будуть використані під час проведення самої слідчої (розшукової) дії. Слідчі розуміють, що під час судового розгляду справ в кримінальних провадженнях судді, які теж розуміють значимість цих слідчих (розшукових) дій, звертатимуть увагу на наявність та правильність винесеної постанови, що в подальшому може виключити маніпулювання сторони захисту щодо прогалин в процесуальному оформленні проведення цих слідчих (розшукових) дій [3].

Визначаючи мету та значення залучення спеціаліста до участі у слідчих (розшукових) дій можна сказати, що це розширення практичних можливостей слідчого в кваліфікованому проведенні тих чи інших слідчих дій, досягнення при цьому повного, об'єктивного

і всебічного з'ясування обставин події, що розслідується, сприяння своїми професійними знаннями і навичками виявленню, фіксації та вилученню доказів.

Висновки. Серед злочинів проти особи особливу небезпеку становлять ті, що посягають на життя та здоров'я особи. Особливості розслідування таких злочинів зумовлюються об'єктивними і суб'єктивними чинниками. В першу чергу це стосується широкого розмаїття способів позбавлення особи життя або заподіяння тілесних ушкоджень, що безпосередньо впливає на слідову картину і зумовлює активне використання спеціальних знань, зокрема в галузі медицини, при обранні засобів і методів дослідження для отримання інформації, необхідної для встановлення особи, яка вчинила такий злочин.

Таким чином, аналізуючи розвиток участі обізнаних у медицині осіб у розслідуванні злочинів, можна зробити висновок про значний ступінь історичної обумовленості змін кримінально-процесуальної регламентації використання спеціальних медичних знань в кримінальному судочинстві, які відбуваються в теперішній час. Як зарубіжна, так і вітчизняна правова історія і практика містять достатню кількість прикладів формування окремої правової бази використання медичних знань при розслідуванні злочинів. Історичний досвід, який накопичено на сьогоднішній день може послужити суттєвим підґрунтям для подальшого удосконалення нормативно-правового регулювання використання спеціальних знань в галузі судової медицини в кримінальному процесі на сучасному етапі.

Список використаних джерел:

1. Тимчишин А. М. Спеціальні знання у кримінальному процесі України: монографія. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 362 с.
2. Галдецька І. Г. Правові та наукові основи використання спеціальних медичних знань при розслідуванні злочинів: дис ... канд. юрид. наук. Київ. 2011. 231 с.
3. Ковалевська Є. В. Використання спеціальних медичних знань під час розслідування злочинів: дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2018. 298 с.
4. Копча Н. В. Використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення: теорія та практика: монографія. Одеса: «Юридика», 2023. 244 с.
5. Тимчишин А. М. Генезис розвитку наукових уявлень про спеціальні знання у розслідуванні кримінальних правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. С. 220–223.
6. Таранова А. М. Використання спеціальних знань при розслідуванні неналежного виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником: дис... канд. юрид. Наук. Київ, 2020. 228 с.
7. Цуцкіридзе М. С. Кримінально-процесуальна діяльність слідчого: теоретичні, правові та праксеологічні засади: монографія. Київ. 2019. 317 с.
8. Рувін О. Г. Адміністративно-правові засади здійснення контролю за діяльністю судово-експертних установ України: дис. ... д-ра юрид. наук. Суми. 2021. 410 с.
9. Боднар А. В. Використання спеціальних знань під час розслідування знищення або пошкодження майна: дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2019. 200 с.
10. Ковальов К. М. Визначення давності виготовлення документа: історичний аспект і сучасні тенденції. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 1 (35). С. 19–37.
11. Кривонос М. В., Бондар В. С. Теорія та практика використання спеціальних знань в розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : монографія. Северодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. 412 с.
12. Рувін О. Г. Судові експертизи в процесуальному праві України: навч. посіб. Київ: Ліра-К, 2019. 424 с.
13. Арешонков В. В. Теоретичні, правові та праксеологічні засади техніко-криміналістичних досліджень у розслідуванні злочинів: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2021. 568 с.
14. Пясковський В.В, Черноус Ю. М., Самодін А.В. Криміналістика: підручник. Харків: Право, 2020. 752 с.

